

דבש וחלב תחת לשונו, אך תחתיו אש יוקדת

כדרכו של ש"י עגנון, גם בברכה השגרתית למראה ששלח ב-1962 לדידו הרב הקונסרבטיבי הניו יורקי שאול ליברמן ליום הולדתו השבעים הוא הטמין עקיצות לא מעטות

אביעד הכהן

04 באוקטובר 2023

"טוב אתם עושים שאתם מוציאים גיליון מיוחד של 'הדאר' לשם הגאון ר' שאול הי"ו [=ה' ישמרהו ויחייהו]. מה נשתייר לנו בעולם חוץ לתורה וקצת ארץ ישראל. ואם נמצא בתוככם איש שעושה כל ימיו תורה, ומגדיל תורה ומאדירה, טוב לתת לו שם ותהילה. למען דעת כל ישראל, שאיש אשר כזה שרוי בתוככם. אם יש חמישה גדולי תורה, ודאי הוא אחד מהם. ועוד זאת יש בו, שאינו חסר בידיעות שארי החוכמות, וממילא לעומת זה יש לו מאות ידות בחוכמת התורה. טוב היה שאותו גאון היה דר עמנו בארץ ישראל, בירושלים משכן התורה, והיה יושב בקתדרא בירושלים ומלמד תורה ברבים, לרבים מאנשי ארץ ישראל צמאי תורתו. אבל מה נעשה, שעדיין לא נתכנסו כל הגלויות לארץ ישראל. וכן זמן שרוב העם שרויים בגלות, טוב שחכם זה גאון אמיתי שרוי בתוככם, שבוודאי למחיה שלחו האלקים להיות לכם לפליטה גדולה". ירושלים, פרשת "בא", תשכ"ב.

פרופ' הרב שאול ליברמן צילום: אווה ריפנברג / אוסף אברהם שברון - פורטרטים / הספריה הלאומית לישראל

השנה היא 1962. מערכת "הדאר", ביטאון ההבראיסטים בארה"ב, שלחה בקשה לקבוצה נכבדה של חכמי ישראל, בהם הסופר ש"י עגנון, לכתוב מאמר הערכה על הרב הקונסרבטיבי שאול ליברמן שיתפרסם בגיליון החגיגי של "הדאר" בי"א בניסן תשכ"ג.

כמו במקרים אחרים עגנון לא מיהר לנדב לאירועים כאלה יצירות של ממש, ומצד שני יחסי ההערכה ההדדית בינו לבין ליברמן היו ארוכי שנים. ראשיתם בשנות השלושים בירושלים, כשנמנו שניהם על חבורת "חכמי ירושלים" יחד עם גרשום שלום, מיכל רבינוביץ, שמחה אסף ור' בנימין.

עגנון הסתפק במשלוח ברכה קצרה, שנשלחה לתעודתה זמן קצר לאחר שקיבל את הבקשה ולמעלה משנה קודם שהופיעה בגיליון החגיגי. הוא טרח לציין בסופה את מועד כתיבתה, פרשת "בא", תשכ"ב, כמבקש לרמוז שלא צוק העתים ומחסור בזמן מנעו ממנו לשלוח "חתיכה הראויה להתכבד" אלא מרצון מנמע מעשות כן. משפט אחד בקטע הקצרצר נראה כגולת הכותרת: "אם יש חמישה גדולי תורה, ודאי הוא אחד מהם", כלומר עגנון מכניס את ליברמן ל"חמישייה הפותחת" של גדולי הדור. הקורא את הדברים בעין פקוחה יבין שכדרכו של עגנון מתחת לשורה המחמיאה חבויה ביקורת סמויה המהולה במידה גדושה של עוקצנות. ראשית, עגנון אינו קובע ש"יש" חמישה גדולי תורה בדור, בכל הדור כולו אפילו לא חמישה. הוא סומך לראשית דבריו את מלית ההתניה "אם", רוצה לומר, איני בטוח שיש אפילו חמישה חכמי תורה בדור שראויים לתואר הזה.

ואמנם מספרים שבחלוף כמה חודשים מפרסום הברכה הגיע ליברמן, כמנהגו מדי שנה, לשהות בחודשי האביב בדירתו שבשדרות בן מימון 22 בירושלים. עגנון ביקש לבקרו אך הקדים בכחצי שעה את השעה שנקבעה. אחד ממכרי השניים שעבר ברחוב וראה אותו מתהלך בשדרה שאל למעשיו, עלה לביתו של ליברמן, הודיע לו שעגנון הקדים לבוא ושאל אם יוכל לעלות. ליברמן חיך, עיניו הכחולות ברקו, והשיב: "אדרכה. יהלך לו מר עגנון בשדרה עוד חצי שעה, ותוך כדי הילוכו אנה ואנה, ינסה לחשוב ולהודיעני שמא יודע הוא מיהם אותם ארבעה גדולי תורה אחרים שבדור."

ככל טקסט טוב גם הטקסט העגנוני הקצרצר והתמים למראה מורכב לעתים מרובדים שונים, גלויים ונסתרים. על פני השטח חכו מחמדים וכולו ממתקים, דבש וחלב תחת לשונו, נופת צופים, אך תחתיו זורמת לא אחת אש ויוקדת, לבה רותחת. עגנוניותו הממדית של הטקסט משתקפת גם בחלקיו האחרים, למשל ברובדי הלשון שבהם עושה עגנון שימוש בברכה הקצרצרה. מן המפורסמות היא שלשונו של עגנון מאופיינת וטבולה כולה בלשון חכמים והספרות הרבנית. הדבר בולט גם בטקסט שלפנינו, למשל שימוש בפועל "נשתיירו" בניין נתפעל השגור בלשון חכמים במקום "נשארו" המקראית, "שרוי בתוככם", "חוץ לתורה", "עושה כל ימיו תורה" ועוד. למרות לשון דומיננטית זו שזור עגנון בטקסט שברי פסוקים מקראיים שמוליכים את הקורא למחוזות שעגנון ביקש לקחתו אליהם.

כך למשל כותב עגנון ש"טוב לתת לו שם ותהילה למען דעת כל ישראל, שאיש אשר כזה שרוי בתוככם", והמחשבה נודדת מיד לפסוק בספר מלכים (א' ח' ס') "למען דעת כל עמי הארץ כי ה' הוא האלקים, אין עוד". אפשר שגם שימוש של עגנון בצירוף "שם ותהילה" רומז בסרקזם לאותם "עמי הארצות" שנמנו עם תלמידי ליברמן בסמינר הניו יורקי. מקורו בפסוק שבתורה (דברים כ"ו י"ט), "ולתתך עליון על כל הגוים אשר עשה לתהלה, לשם ולתפארת", ובדברי הנביא צפניה (ג' כ'), "בעת ההיא אביא אתכם, ובעת קבצי אתכם, כי אתן אתכם לשם ולתהלה בכל עמי הארץ". ועל אף שהביטוי "עמי הארץ" במקורו אינו מכוון כנגד בורים ועמי הארצות, לא מן הנמנע שבעשותו שימוש בצירוף לשון זה ביקש עגנון החריף לרמוז למשמעותם השגורה והמאוחרת.

למרות העקיצות הסמויות יחסי ההערכה, הידידות והחברות בין עגנון לליברמן נמשכו עשרות שנים. בקיץ 1958 צוין ברוב עם יובל השבעים של עגנון. הפעם הגיע תורו של ליברמן לסנוט בעגנון. שלא כדרכו הדגיש ליברמן בכתובת שעל-גבי האיגרת ששיגר לחברו בירושלים את תוארו החדש, "לכבוד ד"ר שמואל יוסף עגנון, תלפיות, ירושלים"

ש"י עגנון

כרבים מחבריו של ליברמן תמה גם עגנון מה ראה גאון תורה כליברמן, ששמו הלך לפניו כגדול בתורה, לעזוב את ירושלים, לנדוד לנכר ולקבוע את מקומו דווקא ב"סמינר התיאולוגי", בית המדרש לרבנים של התנועה הקונסרבטיבית. דומה שבשלב שבר פסוק זה בברכתו כיוון עגנון להקניט את ליברמן על שבמקום להורות תורה לגדולי תורה מכלה הוא את ימיו בהוראת תלמוד ל"עמי הארץ", שאפשר ולא כולם גם מאמינים כי "ה' הוא האלקים, אין עוד מלבדו".

עקיצה חריפה נוספת, מהולה בכאב וצער אמיתי של ידיד נאמן, טמונה גם בהמשך, "טוב היה שאותו גאון היה דר עמנו בארץ ישראל, בירושלים משכן התורה, והיה יושב בקתדרא בירושלים ומלמד תורה ברבים, לרבים מאנשי ארץ ישראל צמאי תורתו". אפשר שבאזכור ה"קתדרא" בירושלים, ביטוי המכוון בעליל לאוניברסיטה העברית, שלח עגנון חץ הן לאנשי האוניברסיטה, שעגנון אהב לסנוט בהם, הן לחזהו של בעל היובל. ליברמן, שעלה לארץ מרוסיה ב-1927 והוא כבר מוכר כגאון תורה בסוף שנות העשרים לחייו, נמנה עם תלמידיו הראשונים של המכון למדעי היהדות. לצד סיום התואר השני לימד במכינה של החוג לתלמוד אך פוטר בחלוף שש שנים. מחאתו על כך לא זכתה לאוזן קשבת ודרישתו לקבל לפחות פיצויי פיטורין נענתה בשלילה. רק לאחר הפצרות מרובות נאות שלמה זלמן שוקן, יו"ר הוועד הפועל של האוניברסיטה, לתת לו פיצויים כשהוא מדגיש כי הדבר נעשה רק "לפנים משורת הדין". לצד אובדן מקור הפרנסה הכמעט יחיד שלו, הגם שהיה דל למדי, אי היכולת להמשיך את הוראתו באוניברסיטה ומניעתו מכתובת עבודת דוקטור במסגרתו פצעו את נשמתו. ליברמן נשא עלבון צורב זה כל ימיו. גם בחלוף עשרות שנים לא היה יכול לא לשכוח ולא לסלוח.

בהזכירו את ה"קתדרא" בירושלים, דרך אפוא עגנון על יבלתו הכואבת של המתברך, בעל היובל. אגב כך, ועל הדרך, גם חיסל חשבון נוסף עם אנשי האקדמיה. כשם שעשה בצורה מופלאה ברומן "שירה" גם כאן ביטא עגנון בוז ולעג כלפיהם. במקום לכתוב שליברמן היה יכול ללמד באוניברסיטה בחר עגנון להשתמש בביטוי שמקורו בלשון חכמים, "לשבת בקתדרא". עגנון עושה שימוש בצירוף לשון זה בהקשרים שונים, מהם לשבח ומהם לגנאי, אך אפשר שכאן כיוון לאחת ממשמעויותיו הנודעות בספרות התנאים, שליברמן היה "ראש המדברים" בה.

במשנת כתובות (ה' ה'), מכוון צירוף לשון זה כנגד אשה שיש לה לא פחות מארבע משרתות ולפיכך פטורה היא ממטלות הבית. לעומת אשה רגילה שאנוסה לעשות את כל מלאכות הבית ("טוחנת, ואופה, ומכבסת, מבשלת, ומיניקה את בנה, מצעת לו המיטה, ועושה בצמר") כחלק מהתחייבויותיה בכתובה, האשה העשירה ש"הכניסה לו", לבעלה, ארבע שפחות המבצעות את מטלות הבית יכולה להיפנות ולהשתחרר ממילוי כל חובות אלה ו"לשבת בקתדרה", מקום מושבן של נשים מפונקות ומדושנות עונג היושבות בטלות באפס מעשה.

לצד הכתרת ידידו ורעו ליברמן בתוארי שבח מופלגים כגון "הגאון", "חכם וגאון אמיתי", "גדול תורה", משלב עגנון בברכה עקיצה נוספת, "ועוד זאת יש בו, שאינו חסר בידיעות שארי החכמות, וממילא לעומת זה יש לו מאות ידות בחוכמת התורה". מקור הסיפא, שנאמרה כבדרך אגב ("ועוד זאת יש בו"), הוא בדברים המיוחסים לגאון מווילנה, "כפי שיחסר לו לאדם הידיעה בשאר החוכמות, לעומת זה יחסר לו מאה ידות בחוכמת התורה". אלא בעוד שבתורת הגאון מווילנה התורה, על מאה ידותיה, היא עיקר והחוכמות רק טפלות לה, עשה עגנון את בקיאות ליברמן "בידיעת שארי החכמות" עיקר ובסיס, והקדים אותן לידיעתו בכל אותן "מאות ידות בחוכמת התורה".

למרות העקיצות הסמויות יחסי ההערכה, הידידות והחברות בין עגנון לליברמן נמשכו עשרות שנים. בקיץ 1958 צוין ברוב עם יובל השבעים של עגנון. הפעם הגיע תורו של ליברמן לסנוט בעגנון. שלא כדרכו הדגיש ליברמן בכתובת שעל-גבי האיגרת ששיגר לחברו בירושלים את תוארו החדש, "לכבוד ד"ר שמואל יוסף עגנון, תלפיות, ירושלים". גם בתוכנה לא נמנע ליברמן להוסיף דברי שבח מהולים ביותר מקורטוב של ציניות על "דוקטור עגנון".

גם עגנון עצמו, בדבריו בטקס הענקת תואר הכבוד, פתח בקטע מלבב על מהות התואר החדש שניתן לו. "כשהייתי תינוק שאל אותי זקן אחד: מה אתה רוצה להיות? עניתי ואמרתי רב. חזר ושאל, למה רב, שמא דוקטור? עניתי ואמרתי: מקרא מפורש הוא, זכר רב טובך. דוקטור לא ביקשתי להיות שכל הדוקטורים שהכרתי בעירי חשודים היו על חילול שבת, ודוקטור כהרמב"ם ואפילו כיש"ר מקנדיא מי מעז להעלות על דעתו שיכול להיות כמותם... מה היה סופם של כל השירים והסיפורים והמחזות?... אין דבר יוצא לבטלה. בגללם הרי עשאוני דוקטור. לא דוקטור כאותם שבעירי, ולא דוקטור כאדוננו הרמב"ם זכרוננו לברכה. מכל מקום דוקטור."